

Çin və Azərbaycan mədəniyyəti sivilizasiyalar kontekstində

Nərgiz Kərimova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: nergizkerimova622@gmail.com

Annotasiya. Sivilizasiya fərqli mədəniyyətlərin müəyyən tarixi mərhələdə birləşməsinə və təsirini özündə əks etdirir. Ən qədim sivilizasiyalardan biri Çin sivilizasiyasıdır və eyni zamanda, Çin türk və hind sivilizasiyaları kimi özünün mədəniyyətini, ənənəsini qoruyaraq zənginləşdirən azsaylı sivilizasiyalardandır. Ədəbiyyat həm də tarixi hadisələri özündə əks etdirir. Qədim Çinin tarixi hadisələri müxtəlif mif və əsətlərdə özünü büruzə verir. Çin sivilizasiyası digərlərə nisbətən, təcrid olunmuşdur və bu səbəbdən bu sivilizasiyanın uzunömürlü olması və fasiləsiz mövcudluğu Çin mifoloji düşüncəsində bu cəhətləri əks etdirir.

Bəşər sivilizasiyasının inkişafında, ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında türklərin qədim tarixə və mədəniyyətə mənsub olduğu özünü təsdiq edir. Türklər dünyanın bir çox ərazilərində müxtəlif adlarla (hun, sak, şumer, skif və s.) məskunlaşmış, onun tarixi, mifologiyası yetəri qədər öyrənilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, türklər bəşər sivilizasiyasında silinməz izlər qoymuşdur. Türk mifologiyasının və mifoloji obrazlarının mənbəyini qədim türk dastanları olan “Yaradılış”, “Manas”, “Şu”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz Kağan” və s. Çin, yunan, ərəb, fars mənbələrində qorunub saxlanmış bir çox nümunələr təşkil edir.

Çin və türk sivilizasiyası arasında tipoloji ortaqlıqların səbəbi Çinin imperiya sivilizasiyası olmasıdır. Türklərin eyni sivilizasiya tərkibində olması səbəbi ilə mədəniyyətlər arasında yaxınlıq və ortaqlıqlar var. Çin və türk mənşəli xalqların sivilizasiyası olduğundan mədəniyyətlərdə, inanclarda ortaqlıqlar, bir-birilərinə keçidlər mövcuddur. Çin inanclarının uyğurlarda davam etdirilməsi də digər səbəblərdəndir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Çin, sivilizasiya, çin mənbələri, türk dastanları

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 23.02.2024; qəbul edilib – 11.03.2024

Chinese and Azerbaijan culture in the context of civilizations

Nərgiz Kərimova

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: nergizkerimova622@gmail.com

Abstract. Civilization reflects the combination and influence of various cultures at a certain historical stage. One of the most ancient civilizations is the Chinese civilization, and at the same time it is one of the few civilizations that have preserved and enriched their culture and traditions, such as the Chinese, Turkish and Indian civilizations. Literature also reflects historical events. Historical events of ancient China are reflected in various myths and legends. Chinese civilization is isolated from others, and therefore the longevity and continuous existence of this civilization

reflects these aspects in Chinese mythological thought. In the development of human civilization, in the formation of literary and artistic thought, the Turks have ancient history and culture. The Turks settled in many parts of the world under different names (Huns, Sakas, Sumerians, Scythians, etc.), and their history and mythology are not well studied. However, despite this, the Turks left an indelible mark on human civilization. The sources of Turkish mythology and mythological images are the ancient Turkish epics “Genesis”, “Manas”, “Shu”, “Kitabi-Dade Gorgud”, “Oguz Kagan” and others, as well as many examples preserved in Chinese, Greek, Arabic, Persian sources. The reason for the typological community of Chinese and Turkish civilizations is that China is an imperial civilization, and the Turks are part of one civilization, so there is closeness and community between the cultures. Since there are civilizations of peoples of Chinese and Turkish origin, there are communities and transitions in cultures and beliefs. There are other reasons for the preservation of Chinese beliefs among the Uyghurs.

Key words: Azerbaijan, China, civilization, Chinese sources, Turkish epics

Article history: received – 23.02.2024; accepted – 11.03.2024

Giriş / Introduction

Sivilizasiya fərqli mədəniyyətlərin müəyyən tarixi mərhələdə birləşməsinə və təsirini özündə əks etdirir. Termin olaraq XVI əsrdən işlənməyə başlansa da, sivilizasiya özü qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Çin, Misir, Ərəb, Şumer və s. qədim sivilizasiyalara nümunə göstərə bilərik. Ümumiyyətlə, sivilizasiyalar əbədi olmur, güclü olan sivilizasiya müəyyən müddət sonra zəifləyərək, onun əvəzində isə güclü olan yarana bilər. Yəni bir xalqın qədimliyi onun ərazi genişliyi və əhali sayının çoxluğuna görə deyil, onun tarixinə və mədəniyyətinə görə müəyyən olunur.

Əsas hissə / Main part

Ən qədim sivilizasiyalardan biri Çin sivilizasiyasıdır və eyni zamanda, Çin, türk və hind sivilizasiyaları kimi özünün mədəniyyətini, ənənəsini qoruyaraq zənginləşdirən azsaylı sivilizasiyalardandır. Sivilizasiyanın qorunmasına səbəb genetik dəyərlərin qorunması, saxlanması və yeni nəsillərə ötürülməsidir. Çin sivilizasiyasını digərlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri məhz ətraf təsirlərə məruz qalmayaraq mədəni ənənələrin və özünəməxsusluğun dəyişməməsidir. Çin hakimiyyəti uzun illər sülalələr tərəfindən idarə olunmuş və hər bir sülalə dövründə ölkənin inkişafı və gələcəyi üçün öz töhfəsini vermişdir. Con Quo (Zhongguo 中国) çin dilində mənası “mərkəz ölkə” deməkdir. Bu ad ilk dəfə e.ə 1050-771 illərdə işlənmiş və “sivilizasiyanın mərkəzi” olaraq adlanmışdır. 1911-ci ildə sülalələr bölündükdən sonra Çin Respublikası yarandı və bu ad rəsmi olaraq işlənməyə başladı. Con Quo (中国) adı Xua Şan (华山) dağından götürülmüşdür. “Çinin ənənəvi dünyagörüşünə görə Xua Şanın olduğu bölgə sivilizasiyanı təmsil edir və (ortadakı bir çiçəkdir) bunun xaricindəkilər barbar və yaban olaraq qəbul edilir” [10, s.14]. Çin dilində xua (华) heroqlifi çiçək xua (花) ilə eyni səslənmə və mənədadır. Ona görə də Çin sivilizasiyası “Mərkəzdə bir çiçək” adlandırılmışdır. “Azərbaycanın bir çox tarix kitablarında Çin adı “Sin”, “Tzin” və digər formalarda səhv göstərilmişdir. Bu söz çin dilindən rus və digər dillərə həmin dillərin fonetik qaydalarına uyğun olaraq tərcümə olunmuşdur. “Çin” termini müasir çin dilində heroqlifinin tələffüzünə uyğundur. Bu gün bir çox dünya dillərində Çin “Kitay”, “Xitay” kimi tərcümə olunduğu halda, əksər türk dillərində və Azərbaycan dilində bu ölkə ən qədim adıyla – Çin adlandırılır. Bu

söz məhz Çidan xalqının adından götürülmüş, fonetik assimilyasiyaya uğrayaraq dövrümüze “Kitay” kimi gəlib çatmışdır” [4, s.21].

Tarixi mənbələrdə türklərin çinlilərlə birgə yaşadıkları və bir-birindən təsirləndikləri nümunələrini izləyə bilərik. Professor Alimcan İnayət yazır: “Tan sülaləsində bəziləri türkcə danışır və hətta Çincə-türkcə sözlük də vardır. Tan sülaləsi dövrünə aid bəzi şeirlərdə türk mahnılarının təsiri görünür. Məsələn çin şairi Yüən Cen (Yuan Zhen) VIII yüzilin sonlarında yazmışdır:

*Türk atlarının çikardıkları toz dumanla,
Yün, koyun kokusu sardı Shenyang, Luoyang'ı.
Kadınlarımız Türk kadını gibi süslenip,
Şarkıcılarımız icra ediyor Türk müziği”* [7, s.1181]

Çin sivilizasiyasının uzunömürlü olması və fasiləsiz mövcudluğu Çin mifoloji düşüncəsində bu cəhətləri əks etdirir. “Beş Klassik Kitab” adı ilə içərisində bir çox rəsmi sənədlər toplanan tarix kitabı xronoloji tərzdə yazılmış ilk və qədim kitablardır: “Fal yazıları” (Dəyişikliklər kitabı), “Bambuk salnamələri” (“Cuşu ciniyən” 竹书纪年), “Bahar və payız” (Çun xı Qiyu “春和秋”), “Nəğmələr kitabı” (“Şıcinq”), “Sənədlər kitabı” (“Şanqşu”) və bu kimi digər mənbələr qədim Çin tarixini, mifologiyasını öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tarix kitablarında Çinlə yanaşı, digər xalqlar haqqında da dəyərli məlumatlar yer almışdır. Başlanğıcda bu məlumatlar qısa və dağınıq olmasına baxmayaraq, sonradan sistemli şəkildə verilmişdir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu məlumatlar çinli tərəfindən qələmə alınmışdır. Tarixi faktlarla yanaşı, bir çox fərqli yanaşma ilə qərəzli məlumatların olması mümkündür. Çünki rəsmi tarix yazmaq imperator tərəfindən xüsusi yüksək dərəcəli saray məmuruna tapşırılır, yazıb qurtardıqdan sonra imperator tərəfindən təsdiq edilib rəsmiləşə bilərdi. Sı Maçyenin (司马迁) “Tarixi qeydlər” kitabı Çinin ən qədim tarixindən başlayaraq yazılmışdır. “E.ə 94-cü ildə Sı Maçyen məşhur “Tarixi qeydlər” kitabını tamamlayır. 130 fəsildən ibarət olan “Tarixi qeydlər” ilk əvvəl bambuk üzərinə, sonra ipəyə həkk edilmiş, Sonq imperiyası dövründə isə kağız üzərinə köçürülmüşdür. Kitab beş hissədən ibarətdir: əsas tarixi salnamə, xronoloji cədvəl, traktat və monoqrafiya, nəsil şəcərəsi və tərcümeyihal” [4, s.51]. Bu kitabın xüsusi hissəsi Hunlara aid edilmiş, Hun və Orta Asiya tarixi haqqında müxtəlif məlumatlar yer almışdır. Kitab Çinin tarixi ilə yanaşı, qonşu ölkələrin tarixini öyrənmək üçün də qiymətli əsərdir.

Çinin tarixi abidələri ilə məşhur olan Dunhuanq şəhərində yerləşən Moqao mağaraları da türk tarixini öyrənmək baxımından çox dəyərli və qiymətli mənbədir. Şəhər İpək yolu üzərində yerləşərək hunlardan qorunmaq məqsədilə salınmış, böyük ticarət qovşağı və buddistlərin toplanma məkanı olmuşdur. Şəhərin əksər hissəsi səhradan ibarətdir. “Moqao” sözünün mənası “Səhrada yüksəklik” deməkdir. “1900-cü ildə kahin Vanq Yüənlu mağaradakı heykəlləri və divar rəsmlərini bərpa edərkən bir mağarada yeni bir mağaraya açılan qapının olduğunu gördü. O, tapılan kitabələri xarici alimlərə satır. Əksəriyyəti İngiltərə, Fransa, Rusiya, Yaponiya muzey və arxivlərində saxlanılır. Çox kiçik hissəsi Çində qalmışdır. 50 mindən çox olan bu əlyazmaların əksəriyyəti Çin dilində yazılmışdır. Çin dili ilə yanaşı, Uyğur, Tibet, Sanskrit, Soqidian dillərində kağız və ya parça üzərində yazılmışdır” [4, s.26]. Moqao mağaralarında olan divar rəsmləri, heykəllər, əlyazmalar bizə təkcə Çinin deyil, onunla qonşu olmuş xalqların tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənəsini və İpək yolunun tarixini öyrənmək üçün qədim xəzinədir. Dunhuanq şəhərində olan tarixi-mədəniyyət abidələrinin bərpa edilməsi, qorunması və tədqiq edilməsi Çin mədəni irsinin dünyaya tanıtılması yolunda mühüm bir addımdır.

Xalqların inancında ortaq, oxşar cəhətlərin olması təbiidir. Belə ki, xalqların yaşayış tərzindəki oxşarlıq, ortaqlıq onların təfəkküründə, düşünmə tərzlərində, mifologiyasında bənzərlik yaradır. Bununla yanaşı, hər xalqın təfəkküründə, mifik görüşlərində fərdilik, özünəməxsusluq da olmuşdur. Çin və türk sivilizasiyası arasında tipoloji ortaqlıqların səbəbi Çinin imperiya

sivilizasiyası olmasıdır. Türklərin eyni sivilizasiya tərkibində olması səbəbi ilə mədəniyyətlər arasında yaxınlıq və ortaqlıqlar var. Çin və türk mənşəli xalqların bərabər sivilizasiyası olduğundan mədəniyyətlərdə, inanclarda ortaqlıqlar, bir-birilərinə keçidlər mövcuddur. Akademik İsa Həbibbəyli “Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” kitabında ədəbiyyat tarixinin yenidən dövrləşdirilməsi zamanı əsas prinsipləri müəyyənləşdirmiş və sivilizasiya faktorunu əsas prinsiplərdən hesab etmişdir: “Sivilizasiya faktoru ədəbiyyatın formalaşmasında mühüm rol oynayır” [5, s.102].

Tarixən dünya xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı bir-birinə qarşılıqlı təsir nəticəsində inkişaf etmişdir. Hər bir xalqın mədəniyyəti onun yaşadığı, yayıldığı ərazi ilə yanaşı, qarşılıqlı əlaqələri ilə də sıx bağlıdır. Türk xalqları qədim tarixi və mədəniyyəti ilə dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsini təşkil edir. Türklər dünyanın bir çox ərazilərində müxtəlif adlarla (hun, sak, şumer, skif və s.) məskunlaşmış, onun tarixi, mifologiyası yetəri qədər öyrənilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, türklər bəşər sivilizasiyasında silinməz izlər qoymuşdur. Alman alimi Fritz Neumark deyir: “türkləri tarixdən çıxartsan, ortada tarix deyə bir şey qalmaz” [6]. Həqiqətən də, türklər dünya tarixinin hər dövründə var olmuş, tarixin formalaşması və yayılmasında öz töhfəsini vermişdir. Professor Cəlil Nağıyev yazır: “Çində türk mifologiyası, rəvayət və əfsanələri ilə yanaşı, çox zəngin ənənə və tarixə malik olan dastanlar poetikasının süjet və motivləri də geniş yayılmışdır. Çində və onunla qonşu olan ərazilərdə baş verən bir çox ictimai-siyasi hadisələrlə yanaşı, böyük axınla Türküstandan daxil olan ədəbiyyat və mədəniyyət üsürləri də parlaq şəkildə əks olunurdu” [9, s.49]. Qeyd etdiyimiz kimi, türk mifologiyasının və mifoloji obrazlarının mənbəyini qədim türk dastanları olan “Yaradılış”, “Manas”, “Şu”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Oğuz Kağan” və s., Çin, yunan, ərəb, fars mənbələrində qorunub saxlanmış bir çox nümunələr təşkil edir. Türk mifoloji düşüncəsində əcdad, ağac, at, boz qurd və s. bir sıra kultlar mövcuddur.

“Türklər miladdan öncə 2000-ci ildə Orta Asiyada, Sayan-Altay dağlarının şimali-qərb bölgəsi, Yenisey çayı boyunca yaşayırdılar. e.ə 1500-cü ildə Sayan dağlarından Altaylara və Tanrı dağlarına, qərbdə Ural dağları, cənubda Balxaş gölü, Xəzər dənizi və şimal-şərq çöllərini əhatə edirdi” [11, s.23]. Türklər Altaylara enmiş və Türküstanı yerləşmişlər. Daha sonralar Volqa, Ordos və şimal-qərbi Asiya olmaqla üç fərqli istiqamətə köç etməyə başlamışlar. Xəzər ətrafı yaşayanlara Qərbi türklər, Çində yaşayanlara isə Şərqi türklər deyilirdi. Bəzi mənbələrdə türk sözünün ilk olaraq Göytürk adında rast gəlinəndə deyilsədə, araşdırmalarda bu sözün göytürklər, uyğurlardan daha öncə olduğu və V yüzilliyə aid fars yazılarında türklərdən “türk” deyə bəhs olunduğu qeyd edilmişdir. VI yüzillikdə isə Çin mənbələrində bu söz türk xalqının adı olaraq deyilmişdir. Göytürk imperatorluğu dövründə isə “türk” adı rəsmi olaraq ilk dəfə işlənmişdir. Türk sözünün mənası “güc, qüvvət” deməkdir. “Türk sivilizasiyası” adlı çox qiymətli və dəyərli əsərin müəllifi Mətin Aydoğan türklər haqqında səciyyəvi xüsusiyyəti ön plana çəkərək yazır: “Tarixdə heç bir toplum türklər qədər dünyaya açılıb geniş məkanlara yayılmadı. Heç bir toplum özünü və münasibətlər qurduğu cəmiyyətləri türklər qədər dəyişdirmədi. Heç bir toplum tarixin irəliləyişi üzərində türklər qədər təsiredici olmadı, öz çağına və gələcəyə yön vermədi. Tarixi zamanların hər dəyişməsində və çox uzun dövrlər boyunca daim hərəkətdə oldular, çox uzaq yerlərə getdilər, getdikləri yerləri təsirləndirdilər və o yerlərdən təsirləndilər. Sivilizasiyalar içərisində əriyərək, ya da onları öz içərisində əridərək, yeni və daha mütərəqqi birlik formaları, qaynayıb-qarışmalar yaratdılar, tarixin hərəkətinə yön verən inqilabi dəyişmələrə səbəb oldular” [1, s.9]. Yazılı mənbələrdə türk tarixinin hunlardan başladığı bildirilir, lakin şübhəsiz ki, ilk dövlət Hun imperatorluğu olmamış, daha qədim türk dövlətləri mövcud olmuş, mənbə və məlumat çatışmazlığından araşdırılmamış və bu səbəbdən türk tarixinin başlanğıcı Hun imperatorluğundan tədqiq edilmişdir. Hun imperiyasının türk mədəniyyəti və ədəbiyyatının inkişafına verdiyi təkan qədim türk dastanlarının əsas qəhrəmanlarından yeni türk xaqanlarından ibarət olması danılmaz bir faktdır. Türk tarixi və mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı İbrahim Kafesoğlu “Türk milli kulturu” kitabında yazır:

“Dağınıq şəkildə yaşayan Türk kütlələrinin bir-birlərindən fərqli gəlişmə yolları takip etmələri səbəbi ilə Türk tarixini bəliqli bir zaman kəsərində bütün halında dəyərləndirmək asan deyildir” [8, s.41]. Buna baxmayaraq, hunlardan öncəki türk tarixini türk dastanlarında qismən də olsa görmək mümkündür. Qismən tarixi hadisələrdən bəhs edən qədim türk dastanlarından “Alp Ər Tonqa”, “Şu”, “Oğuz Xaqan”, “Altun geyimli adam” dastanlarında hunlara qədər mövcud olmuş türk xalqlarının varlığı haqqında məlumat əldə edirik. İran şairi Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsərində e.ə. VII əsrdə İranın Turan dövləti ilə müharibələri və onu məğlub etməsindən danışılır.

Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa, İran hökmdarı Keyxosrov olmuş, iranlılar Alp Ər Tunqaya Əfrasiyab demişlər. Bunu XI əsrdə yazılmış “Divani-Lüğət-it-türk” və “Kutadqu-Bilik” əsərləri də təsdiq edir. Bəzi mənbələrdə iranlılar Alp Ər Tonqadan qorxduqları üçün ona Əfrasiyab adını vermişlər, adın mənası şər, pislilik deməkdir. Nemət Kəlimbatov isə “Türk xalqlarının ortağ ədəbi əsərləri” kitabında Əfrasiyab adını “iğid”, “çox güclü” kimi izahını vermişdir [2, s.22]. Alp Ər Tunqa güclü, mərd, çevik, cəsur, adil hökmdar olmuşdur. Dastanda İran hökmdarı Mənuçöhr öldükdən sonra Pəşəng Xaqan oğlu Alp Ər Tonqaya deyir: “Bu iranlıların bizə etmədiyi pislilik yoxdur. İndi türkün öc almaq zamanı gəlmişdir!” [11, s.39]

Alp Ər Tonqa isə cavabında onun əmrinə sadıq olacağını, İrandan qisas alacağını deyir. Dastanda Alp Ər Tunqanın Zev, Rüstəm, Keykavus, Keyxosrov kimi iran hökmdarları ilə müharibələri göstərilir. Savaşlarda bəzən qazanmış, bəzən barışıq etmiş, bəzən də məğlub olmuşdur. Çin xaqanı da böyük ordu ilə ona kömək olmuşdur. Amma iranlıların onun sarayının içinə qədər gəlməsi güclü hökmdara çox pis təsir etmişdir.

Alp Ər Tonqa yaşlanmasına, əvvəlki gücdə, qüvvədə olmamasına baymayaraq, Keyxosrovla təkbətək döyüşmək istəyir, lakin İran şahı qorxusundan buna cəsarət etməyib razı olmur. “Alp Ər Tonqa bir mağarada acı günlər yaşayır, taleyinə yana-yana öz-özünə, tapdalanmış vətəninə ağı deyirdi. Türkcə danışdığını görüb onun kim olduğunu anladılar və tutmaq istədilər. Ancaq qaçıb suya atıldı. Keyxosrov məsələdən agah oldu. Alp Ər Tonqanı hiylə ilə sudan çıxarıb öldürdülər” [2, s.40]. Türklər Turan hökmdarının ölümünə göz yaş töküüb ağı deyirlər:

*Alp Ər Tonqa öldümü,
İssiz ajun qaldımı,
Ödlək öcün aldımı,
İmdi yürək yırtulur.
Ödlək yaraq gözətti,
Oğru tuzaq uzatdı,
Bəglər bəgin azatdı,
Qaçsa, kalı qurtulur?
Ulaşıb ərən börləyü,
Yırtıb yaka urlayü,
Sıkıb ünü yurlayü,
Sığtab gözü örtülür...[2, s.40]*

E.ə. IV yüzillikdə Makedoniyalı İskəndər Orta Asiyaya yürüş edən zaman türklərlə də savaştığını və anlaşma bağladığını göstərən mətnlər olmuş və bunu türklər dastan halına gətirmiş, saka türklərindən bəhs edən, yarı tarixi sayılan “Şu” dastanı meydana gəlmişdir. Bu dastan XI əsrdə Mahmud Kaşğarının “Divani-Lüğət-it-Türk” əsərində verilmişdir. Şu qüdrətli bir türk hökmdarı olmuşdur. O, İskəndərin hücumunu bilib ordusu ilə bərabər Çinə doğru getmiş və Uyğur torpaqlarında dayanaraq ordusunun bir hissəsini İskəndərin üzərinə göndərir, onun dəstəsini dağıdır və İskəndər türk hökmdarı ilə barışır. Şu bundan sonra öz torpağı Balasaquna geri qayıdıb Şu şəhərini salır və onu tilsimləyir.

Türk tarixi üçün ən böyük xəzinələrdən biri də 1970-ci ildə Alma-Atanın yaxınlığında yerləşən Esik qəsəbəsində tapılmış “Altun geyimli Adam” adı ilə tanınan e.ə. V yüzilliyə aid məzardır. Öldüyü zaman altın geyimi və dəyərli əşyaları ilə basdırılmış türk hökmdarı olduğu deyilir. Onun türk olduğu üzərində yazılmış iki cümlə yazıdan anlamaq olur. Yazı qədim Göytürklərin dilinə bənzəyir və anlamı: “Xanın oğlu 23 yaşında öldü, Esik xalqının başı sağ olsun” [11, s.47]. Bu abidəni araşdırmaq üçün ibtidai və mifik görüşlərin yaranması, xalqların bir-birini əvəz etməsi səbəbini, tarixini öyrənmək önəmlidir. Abidənin mifoloji baxımdan da araşdırılması onun türkdilli xalqların dünyagörüşü ilə bağlılığını göstərir. Tədqiqatçı alim Mirəli Seyidov “Qızıl döyüşçünün taleyi” kitabında yazır: “Qızıl döyüşçü”nün mənsub olduğu xalqın – Saqların təfəkkürü, həyatı dərk etməsi, həyata baxışı, başqa türkdilli xalqların mifoloji inancları ilə ya eynidir, ya da çox yaxındır” [13, s.104].

Qədim türk eposunun mükəmməl dastanlarından biri də “Oğuz Xaqan” dastanıdır. Hun türklərinin dastanı olan “Oğuz Xaqan” e.ə. I minilliyin sonlarında formalaşmış, türklər arasında geniş yayılmış, I minilliyin sonu II minilliyin əvvəllərindən isə oğuz türklərinin ümumtürk miqyaslı hadisəsinə çevrilmişdir. Dastan XIII əsrdə uyğur türkcəsində yazıya alınmışdır. Dastanın adı “Oğuz Kağan” kimi də verilir. Dastanın məzmunu, ideya-bədii xüsusiyyətləri haqqında fikir formalaşdıran bir çox yazılı mənbələr mövcuddur: XIII əsrə aid uyğur əlifbası ilə Türkdüstanda yazılmış kiçik bir mətn, Fəzlullah Rəşidəddinin XIV əsrə aid farsca “Cami ət-təvrix” (Tarixlər kitabı) kitabında böyük bir hissə, XVI əsrə aid “Kitabi-Dədə Qorqud”un bizə çatmış hissəsi və s. Burdan aydın olur ki, Hunlardan öncə də türk dövlətləri mövcud olmuşdur. Dastanın qəhrəmanı Asiya hunlarının ən böyük xaqanı olan Mete xaqandır. İslamdan öncə də, sonra da Oğuz xaqan türklər üçün böyük, ata olmuşdur. Dastan Oğuz xaqanın anadan olmasından başlayır və cəsurluğu, igidliyi və apardığı müharibələr, qələbələr qazanmağı göstərilir və sonda Tanrıya öz borcunu ödədiyi bildirilir, yurdunu, malını, mülkünü oğulları arasında paylaşıdır.

*Ay oğullar, köp mən aşdum,
Uruşqular köp mən gördüm.
Çıda bilə oğ köp mən atdum,
Ayğır birlə köp yürüdüm,
Düşmanlarımı iqla qurdum,
Dostlarımı mən Kültürdüm,
Kök tenqriqə mən ötədim...
Sənlərqə birə mən yurdum, – dedi. [3, s.26]*

Hun imperiyasından sonra türk mədəniyyətinin, türk düşüncəsinin dünyaya geniş yayılmasında əsas rolunu oynayan dövlət Göytürk imperiyasıdır. Qədim Göytürk imperiyası eramızın I minilliyinin ortalarında mövcud olmuş, sonrakı türk dövlətləri və imperiyaları üçün idarəçilik mənbəyi olmuşdur. Dövlətçilik ənənələrinin qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, türk tarixi təfəkkürü erkən orta əsrlərdə formalaşmış və qədim türk yazılı abidələri yaranmışdır. Türkdilli xalqların adət-ənənəsini, tarixini izləmək və tədqiq etmək baxımından bu abidələr çox qiymətlidir. Orxon-Yenisey abidələri Göytürklərə məxsusdur. “Bu abidələrin bir hissəsi Şimali Monqolustanda Orxon çayı vadisində tapılmış, VII-VIII əsrlərə aiddir və “Orxon kitabələri” adlanır” [12, s.139].

Tarixi araşdırmalar ortaq mədəniyyət, tarixi ənənələri olan xalqların tarixini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, tarixin təhrif olunması, saxtalaşdırılması və dəyişdirilməsi kimi nümunələrə də rast gəlirik. “Çin və ya İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində, dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə məruz qalmış, türk adları Çin və ya İran adları ilə əvəz edilmişdir...” [2, s.24] Bu səbəbdən tarixi araşdırmaların dəqiq aparılması labüddür. Elə bir xalq yoxdur ki, onun tarixi olmasın, lakin fərq onların qədim tarixinin, mədəniyyətinin olması ilə müəyyən edilir. Bəşər

sivilizasiyasının inkişafında, ədəbi-bədii fikrinin formalaşmasında türklərin qədim tarixə və mədəniyyətə mənsub olduğu özünü təsdiq edir. İbrahim Kafesoğlu xalqın və mədəniyyətin varlığını izah edərkən yazır: “Bir kültürün varlığı bir millətin mövcudiyətini və ya bir topluluğun varlığı bir kültürün mövcudiyətini göstərir” [8, s.16]. Türk xalqlarının tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsində Çin mənbələrinin əhəmiyyəti əvəzsizdir.

Çin yazılı mənbələri qədim türk tarixi üçün çox qiymətlidir. Çin mənbələrini ikinci mənbələrdən deyil, orijinal mənbədən öyrənmək vacibdir. Düzdür, orijinal mətnləri oxumaq və araşdırmaq müəyyən səbəblərdən mümkün olmadığı üçün araşdırmaların nəticələri yanlış nəticələndir. Buna əsas səbəblərdən biri qədim çin mənbələrinin ənənəvi çin dilində olmasıdır. Hal-hazırda isə sadələşdirilmiş çin dilindən istifadə edilir. Bu səbəbdən ikinci mənbələrdən araşdırılan zaman şəxs adlarının, yer adlarının, əsərlərin adları düzgün tələffüz və tərcümə edilmədiyindən yanlış nəticəyə gəlinir. Çin dilini, onun transkripsiyasını bilmədən dərinədən araşdırmaq çətin olur. Belə ki, Çin heroqliflərinin səhv transkripsiyası tərcüməni səhv edir. Son dövrlərdə çin dili pinyin-heca sistemi vasitəsilə sözün tələffüzünü yazılı formada öyrənən bir sistemdir. “Pinyin(拼音)çin yazısının rəsmi oxunuşu olaraq, 1958-ci il fevralın 11-də Ümumçin Xalq Nümayəndələri Konqresi planı təsdiq etmiş, 1982-ci ildən isə beynəlxalq standartda istifadə edilməyə başlanıb” [14]. Hazırda bütün məlumatlar, dərslilər pinyin sistemində yazılır. Çin dili Hanyu (汉语)yəni Xan (汉) sülaləsinin adı ilə “Xan xalqının dili” kimi tərcümə olunaraq bu gün də işlənməkdədir. Xan (Han) sülaləsi Çin tarixində sülalələr içində ən güclü və uzunmömürlü sülalə olmuşdur. Bu səbəbdən bir çox çinli özünü “Xanlardan gələn” kimi adlandırır. Çində ilk rəsmi tarix yazılması da Xan sülaləsi dövründə başlamışdır. O dövrdə Çinin ən güclü düşmənləri Hunlar olmuşdur. Orta Asiyanı öz idarəsi altında tutan Hunlar, Çin üçün böyük bir təhlükə sayılırdı.

Nəticə / Conclusion

Çin və Ural-Altay xalqları uzun müddət vahid imperiyada yaşayıb, mövcud olmuşlar. Çin sivilizasiyası onların birgə fəaliyyətində təşəkkül tapıb, inkişaf etmişdir. Bu gün Tarixi İpək yolu öz əhəmiyyətini bərpa etməklə, müxtəlif xalqlar, mədəniyyətlər, Qərb və Şərq sivilizasiyasını birləşdirən körpü rolunu oynayır. Bu yol ticarətlə yanaşı, mədəniyyətlərin, multikultural dəyərlərin formalaşmasına da öz mühüm töhfəsini verir.

Ədəbiyyat / References

1. Aydoğan, Metin. Türk Uygarlığı. – İzmir: Umay Yayınları, 2006.
2. Cəfərov, Nizami. Qədim türk ədəbiyyatı. – Bakı, 2004. – 322 s.
3. Cəfərov, Nizami. Türk xalqları ədəbiyyatı. Qədim dövr. I cild. – Bakı: Çarşıoğlu, 2006. – 320 s.
4. Əliyev, Aqşin. Çin mədəniyyəti Azərbaycan dilində, 2021. – 244 s.
5. Həbibbəyli, İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. – Bakı: Elm, 2019.
6. <https://www.yeniasir.com.tr/galeri/yasam/tarihte-turkler-icin-soylenmis-sozler/10>
7. İneyet, Alimcan. Divanü lûğat-it-türk'te geçen “çin” ve “maçin” adı üzerine. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4 Fall 2007.
8. Kafesoğlu, İbrahim. Türk milli kültürü. – İstanbul: Ötüken, 2021. – 447 s.
9. Nağıyev, Cəlil. “Koroğlu”nun Çin qaynaqları. – Bakı, 1998. – 100 s.
10. Onat, Ayşe. Çin kaynaklarında Türklər: Han Hanedanı tarihinde “Batı Bölgeleri”. – Ankara: Türk tarih Kurumu, 2012. – 112 s.
11. Özdək, Rəfiq. Türkün Qızıl kitabı. – Yazıçı, 1992. – 184 s.

12. Rəcəbli, Əbülfəz. Qədim türk yazısı abidələri. 4 cildə. I cild. Göytürk abidələri. I hissə. – Bakı: Nurlan, 2009. – 568 s.
13. Seyidov, Mirəli. “Qızıl döyüşçünün taleyi”. – Bakı: Gənclik, 1984.
14. 汉语拼音方案. <https://baike.baidu.com/item/>

Китайская и азербайджанская культуры в контексте цивилизаций

Наргиз Каримова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: nergizkerimova622@gmail.com

Резюме. Цивилизация отражает сочетание и влияние различных культур на определенном историческом этапе. Одной из древнейших цивилизаций является китайская цивилизация, и в то же время она является одной из немногих цивилизаций, сохранивших и обогативших свою культуру и традиции, таких как турецкая и индийская цивилизации. Литература также отражает исторические события. Исторические события древнего Китая отражены в различных мифах и легендах. Китайская цивилизация изолирована по сравнению с другими, но ее долговечность и непрерывное существование отражены в китайской мифологической мысли.

Принадлежность тюрков к древней истории и культуре сыграла роль в развитии человеческой цивилизации и формировании литературно-художественной мысли. Тюрки расселились во многих регионах мира под разными названиями (гунны, саки, шумеры, скифы и др.), но их история и мифология изучены недостаточно. Однако, несмотря на это, тюрки оставили неизгладимый след в человеческой цивилизации. Источником турецкой мифологии и мифологических образов являются древнетюркские эпосы «Бытие», «Манас», «Шу», «Китаби-Деде Горгуд», «Огуз Каган». и т. д., примеры которых сохранились в китайских, греческих, арабских и персидских источниках.

Причина типологической общности китайской и турецкой цивилизаций заключается в том, что Китай является имперской цивилизацией, а тюрки являются частью одной цивилизации, поэтому между культурами существует близость и общность. Поскольку существуют цивилизации народов китайского и турецкого происхождения, существуют общности и переходы в культурах и верованиях. Существование китайских верований среди уйгуров обусловлено и другими причинами.

Ключевые слова: Азербайджан, Китай, цивилизация, китайские источники, турецкий эпос